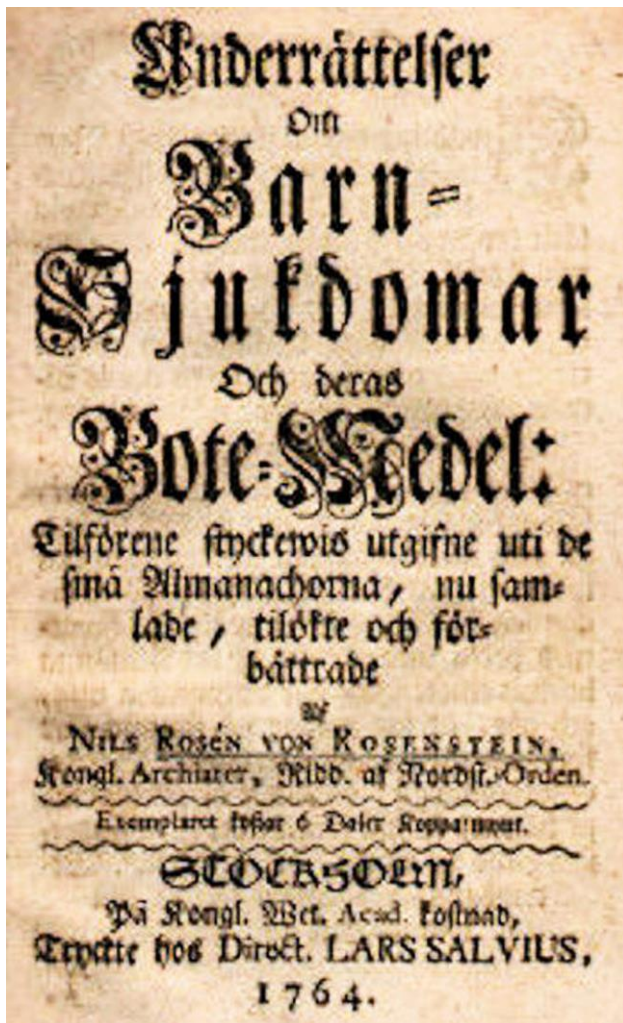

Hälsovård i Skellefteå på 1800-talet

Äldre försök till hälsouppllysning

På 1700-talet dog mellan 20 och 30 procent av alla spädbarn under sitt första levnadsår. Därför blev professor Nils Rosén von Rosenstein (1700-1773) ombedd av Vetenskapsakademien att publicera en skrift om barnsjukdomar. "Underrättelser om barnsjukdomar och deras botemedel" kom ut 1764.

I skriften beskrev såväl barnavård, barnmat, amning och hur sjukdomar skulle förhindras eller behandlas.

I boken propagerar han för en ympningsmetod som innebar att man gjorde en rispa i huden och på den la en tråd som doppats i smittkoppsvar, vilket resulterade i en lokal reaktion i form av en koppa som gav immunitet. Även om metoden var förenad med stora risker (den ympade kunde

sprida smittkoppsmitta till andra personer i omgivningen, eller insjukna i regelrätta koppor och själv dö) var den ändå framgångsrik.

Boken kom ut i flera svenska upplagor och översattes till åtta språk före 1800. Störst framgång nådde den i Tyskland.

Men boken behövde nå allmänheten, Den vanliga vägen för att nå allmänheten var via predikstolen men här var det inte en bra metod. Från 1752 och under en följd av år följde den med den årliga almanackan som var vida spridd. I viss mån lyckades skriften begränsa barnadödligheten.

Hälsovårdsuppllysningen sköttes länge av prästerna och klockarna som undan för undan påverkade sin församling.

Till minskad döslighet bland barnen bidrog att viruset ändrade karaktär eller om det var så att det började uppstå en immunitet hos befolkningen.

Sjukdomar som mässling och kikhosta skördar idag nästan inga liv. I mitten av 1700-talet hade vi i Sverige sexton svåra kikhosteår som skördade uppskattningsvis 43000 liv.

Sundhetsnämnd

Det övergripande ansvaret för hälsofrågor i riket låg hos Sundhetskollegiet som idag är Medicinalstyrelsen.

I Kolerakungörelse 1831 förordades att städerna skulle inrätta sundhetsnämnder för att organisera och uppta epidemibekämpningen.

KOLERAN.

Sista till Reg. inkomna rapporten, som gick till den 26 Augusti, angaf hela antalet af sjuka i Malmö från sjukdomens början till 497 och döda 118. Sjukdomen syntes der i det hela vara något i aftagande. På citadellet voro af fångpersonalen inalles till den 25 insjuknade 29, döda 13. En af de i Malmö anställda läkare är insjuknad i kolera och en annan har i sjukdomen aflidit.

På Råå fiskeläge hade 3:ne dött sedan föregående posten.

Med slupen Julian, som afgått från Malmö den 23 Aug., ankom till Kånsö (vid Götheborg) en kolerasjuk bland besättningen; han intogs på karantänsinrättningens lasarett och nödiga försigtighetsmått vidtogos.

Vid Arpö karantänsplats var helsotillståndet godt, sedan den på skon. Argus sjuke matrosen, som blifvit intagen på sjukhuset, aflidit. Enligt en till karantänsplatsen inkommen Ronneby-skeppares berättelse hade kolera äfven utbrustit i Rostock, derifrån han ankom. — Kring Lybeck och till kringliggande städer i allmänhet lärer sjukdomen starkt utbreda sig.

1850-09-02 Norrlandsposten. Kolerautbrottet i Malmö var den direkta orsaken till att Sundhetsnämnd bildades i Skellefteå

Sundhetsnämndens huvuduppgift var att ansvara för sjukvården i församlingarna. Den enskilda individen skulle kunna tas om hand snarast möjligt samtidigt som det skulle finnas klara anvisningar för hur anhöriga skulle agera i händelse av sjukdom.

Varje församling eller stad var indelad i olika distrikt som i vart och ett ansvarades av ledamöter från sundhetsnämnden. Ledamöterna tryckte upp anvisningar till befolkningen, såg till att det var rent samt att ordning och reda rådde.

En annan uppgift som tillföll ledamöterna var att de dagligen skulle förhöra sig om hälsoläget i sitt distrikt för att sedan avlägga rapport till sundhetsnämnden om något oroväckande inträffat. Om en enskild individ var allvarligt sjuk tilläts ledamöten att genast sända den sjuke till närmsta sjukhus utan att behöva invänta en läkares bedömning. I ledamöternas arbetsuppgifter inbegreps även en jourtjänstgöring vid kyrkogårdarna och att vara tillfällig vakt vid sundhetsbyråerna.

År 1850 var det ett kolerautbrott i Malmö. Myndigheterna krävde då att Skellefteå skulle utse en sundhetsnämnd med provinsialläkare Lindström som ordförande och med fyra framstående män som ledamöter.

Sundhetsnämnden från 1850 blev kortlivad men 1863 bildades en ny med apotekare Dyhr som ordförande och där doktor Lindström var ledamot. Dessutom en ledamot för norra Staden fram till Storgatan och en för den södra delen. År 1866 var det två ledamöter per distrikt.

Sundhetsnämnden blev vid sitt bildande navet i sjukvården i Skellefteå precis som Sundhetskolegiet var det för riket.

Hälsovårdsnämndens inspektioner

Hälsovårdsnämnden gjordes löpande inspektioner.

1898-06-26 gjordes en sundhetsinspektion där det riktades allvarliga anmärkningar mot slakterier och bagerier:

Härmed får jag gifva Hälsovårdsnämnden del af de anmärkningar, som vid sundhetsinspektionen den 23 dennes blifvit gjorda samt meddela förslag till förbättringar.

Afträdestunnorna voro otäta i 18 gårdar, nemligen Bagar Larssons, Isak Petterssons, Bönhusets, G. A. Häggbloms, Linder & Johanssons, C. Frankes, Enkefru Johanssons, Bryggeribolagets öfre gård, Konsul Sandströms, Fröken Hortelius, J. G. Erikssons, Postgården, Sjöströms, D. Jonssons, Kullenbergs, Sidenmark & C:o, båda gårdar samt Höijers.

Fulla eller öfverfulla tunnor påträffades i 3 gårdar, nemligen Kaptens Nydahls, Bönhusets och Isak Petterssons.

Underlaget for afträdestunnan var i G. A. Häggbloms gård otätt (af trä), genomdränkt af urin och afträdestunnorna stodo för långt från sitsen. I Fru Schönfeldts gård var det cementerade underlaget söndrigt, likaså i Enkefru Johanssons gård.

– På flere ställen äro afträdena olämpligt anordnade, så att det är nästan omöjligt att besigtiga dem. Gödselkammaren i P. O. Ellversons gård var ytterst osnygg. I V. Lagerlöfs gård fanns i gödselkammaren ett stort upplag af sopor och löf. I C. Nilssons gård användes fortfarande gödselkammaren, oaktadt den förbjudits att begagnas. Den är alldeles för liten. Stallgolvet hos O. Nilsson otätt. Stort gödselupplag påträffades hos Kopparslagaren Bäcklund,

Stall och fähus sakna på de flesta ställen anordningar för afledande af urin. Gårdsegarne

måtte åläggas att härför vidtaga nödiga anordningar antingen så att afloppledningar anläggas till kloakledningar eller så att urin upptages af tillräckligt tjockt lager torf eller torfströ.

Till förekommande af elak lukt i latrinerna torde torfströ användas, som eger förmåga desodorisera exkrement som medför för renhållningen de största fördelar. Det vore derfor synnerligen önskvärdt, att Helsovårdsnämnden ville verka för, att det blefve allmänt använd såväl i latrinerna som i stall, få- och svinhus.

Cementering saknades kring slasktunnorna å 9 gårdar. C. Carlbergs, stadshusets, Elementarläroverket, Sjöströms, J. A. Ölunds, H. Höijers, C. J. Åbergs, Folkskolans och Garfvare Anderssons.

Cementeringen var bristfällig kring slasktrumorna i 8 gårdar. Höijers, E. A. Erikssons, C. Krantz, Enkefru Johanssons, Kapten Nydahls, Fru Schönfeldts, Åkare J. Larssons och Bagare Larssons.

Cementeringen var också bristfällig i pissoiren vid salutorget, likaså i den i Hällbergs gård. I färgeriet i Arbetareföreningens gård hade ännu ej vattentätt golf blifvit inlagdt. Erik Sundströms öltappningslokal saknades afloppsledning och golvet af trä. I svagdricksbryggeriet i Enkan Hedmans gård saknades vattentätt golf.

Af slagterierna var C. Carlssons slagteri redan och med rätta af Helsovårdsnämnden förbjudet att vidare användas. Lindbergs hade cementradt golf men uppfyllde föröfrigt ej hygienens fordringar. Salanders slagteri och lokal för fabrikation af korf m.m. voro i godt skick, men väggarne i slagteriet böra oljemålas eller fernissas.

Beträffande lokal der slagt som yrke bedrivs, fordras att golven äro vattentäta (af cement, asfalt, eller dylikt), väggarne släta, oljemålade eller fernissade, att aflopp till sluten behållare för den flytande orenligheten finnes vid lokalen samt att så vidt möjligt är, god tillgång på vatten finnes och att stall, svinhus, afträde, gödselhög, affall och dylikt, som kan sprida stank, ej bör ligga alltför nära intill slagteriet.

Vid besigtning af bagerierna befanns endast Lundborgs bageri snyggt, men detsamma saknade afloppsledning. I de öfriga bagerierna, nämligoe L. Larssons, Fru Stenbergs, O. A. Anderssons, bageriet i Enkan Risbergs gård och Sandborgs voro golf, väggar och tak betäckta med tjocka lager af smuts och delvis äfven af

fukt. I ett par af dem lågo högar af smuts och sopor på golven och under borden.

Nämnda bagerier måste med första underkastas en noggrann rengöring, väggarne böra oljemålas för att lättare kunna rengöras och helsepolisen bör ägna dom tillsyn, så att snygghet iakttages.

Vid sistlidne års inspektion anmärktes, att vattenafloppet från de i norra delen af staden belägna gårdarne var ytterst bristfälligt. Särskildt må nu framhållas, att diket i brandgatan mellan Sundqvists och Löfstedts gårdar, å Isak Petterssons gård samt det stora afloppsdiket ofvan Norra Esplanaden med snaraste böra upprensas.

Under inspektionen anmäldes af en gårdsegare att vattnet i trumman i östra sidan af Köpmangatan var stillastående, saknade aflopp. Med den anordning gatutrummorna nu hafva, och då rännstenar saknas, är det otillräckligt sörjdt för ytvattnets afledande från gatorna.

Den nuvarande afstjelningsplatsen för sopor och afskräden, hvars olämplighet jag redan 1894 för Helsovårdsnämnden påpekade, får nu ej vidare användas.

Då från flere klagomål till mig ingått öfver de olägenheter den i sanitärt hänseende medför, får jag uppmana Helsovårdsnämnden att med allra första söka anskaffa lämpligare sådan. Hyttliden invid Kopphusvägen lämpligaste platsen.

Derjemte vill jag uppmana Helsovårdsnämnden att verka för anställandet af skolad sjuksköterska inom staden.

Om hvilka åtgärder Helsovårdsnämnden kommer att vidtaga med anledning af de framställda anmärkningarna, torde jag innan den 15 nästkommande Augusti blifva underrättad.

Skellefteå den 26 Juni 1898

G. Ekeroth

Vaccination

Den första ympningen mot smittkoppor utfördes i Skellefteå redan 1761. Komminister Olof Örnberg ympade då koppor på tre av prostens Pehr Högströms barn.

Ympning, variolisation, utfördes genom att sekret eller var från en smittkoppa rispades in i en människas hud. Efter en dryg vecka ledde till

en lindrig smittkoppsinfektion utan bestående men.

År 1796 den använde den engelske läkaren Edward Jenner sekret från kokoppor och gav till en pojke för att senare smitta pojken med smittkoppor för att visa att han hade blivit immun (vacca betyder ko på latin). Kokoppsviruset är inte farligt för människor men så nära släkt med smittkoppsviruset att en infektion ger immunitet mot både kokoppor och smittkoppor.

Den första smittkoppsvaccinationen utfördes i Sverige år 1801, och 1816 blev det obligatoriskt att vaccinera alla barn mot smittkoppor. Den ansågs så viktig att den fick en särskild kolumn i husförhörslängden.

Vaccination förrättas Lördagen den 14 dennes i Västra Hjuggböle hos Pehr Lundgren kl. 11, i Östra Hjuggböle och Skön hos Anton Lindström kl. 12, i Gamla Fahlmark hos Gustaf Carlsson kl. 2, i Östra Fahlmark hos Anders Olsson kl. 4, i Yttreforsen kl. 5 och i Långvik kl. 7, allt samma dag; samt Måndagen den 16 i samma månad uti Stromträsk hos Johan Larsson kl. 2 och hos Pehr Jakob Johansson kl. 4 e. m., och böra de inom desfa byar, som hafva ovaccinerade barn sig å förrättningsställen i infinna wid ansvar i lag stadgas. Skellefteå den 6 Februari 1857.
C. C. Hjelm.

1857-02-11 Skellefteå Tidning.

Vaccinatörerna var inte läkare. År 1860 så utfördes arbetet i Skellefteå av skollärarna Lundberg, Thelberg och Hjelm. I Norsjö var det gästgifvarsonen Grahn och i Jörn hemmansägare Lundström. Populärt var också att barnmorskor extra knäckte som vaccinatörer

I Skellefteå betalades det 5 öre för varje ympning av mantalsskriven person. I Norsjö och Jörn hade ingen vaccinatörslös anslagits utan de fick 16 skilling för vaccination av barn till välbärgade föräldrar.

Glasögon

Glasögonens tillkomst dateras till omkring 1290 i Venedig. Man hade lärt sig slipa linser avsedda för ålderssynta och översynta. Glas för närsynta framställdes först på 1500-talet.

År 1694 uppfann engelsmännen en maskinell form av ytslipning med mycket gott resultat. Men i resten av världen så var framställningen av glas hantverksmässig fram till ca 1850.

I början av 1700-talet började glasögon förses med sidoskalmar. År 1755 gavs det tillstånd att i Sverige starta en fabrik för att tillverka sådana

glasögonbågar men det var länge vanligt att bågar tillverkades av guldsmeder.

Lokalt i Skellefteå så skvallrar alla annonser om upphittade glasögon om att de fanns tidigt och i stort antal. De första som försökte sig på att vara optiker var urmakarna.

**Guld och Silfver Ankar-Ur med
Compensations Balans och Breguet
spiral.**
**Guld och Silfver Dam Ankar-Ur, Pa-
riser Pendyler, Vagg-Ur, Barometrar,
Thermometrar, alla sorters Glasögon,
Bågar, Glasönglas inslipas, Blå Con-
server, kupiga och Plana; allt till bil-
liga priser hos Urmakaren**
L. O. Lundmark
i Umeå.

1869-12-01 annonserade urmakaren (och senare fotografen) L. O. Lundmark från Umeå i Skellefteå Nya Tidning om att han sålde glasögon och kunde slipa in glaset.

**Flera sorters Guld och silfverar-
beten samt silfver Cylinders- och Ankar-ur,
flera sorters Vaggur, Västurkedjor, Urnyck-
lar, Medaljongar af Talmiguld, Glasögon
och Glasönglas och bågar till salu hos**
P. Holmgren i Norrböle.

1878-07-24 Den första Skellefteå-urmakaren, V Holmgren i Norrböle, annonserade att han sålde glasögon.

Hörapparat

De första sätten man hade för att förstärka ljudet var att använda trattar gjorda av djurhorn. Ibland också snäckskal. Sådana vet man förekom redan på 1200-

Utifrån den förlagan uppfanns på 1600-talet "örontrumpeten". De var tillverkade av exempelvis trä eller metall med en lämplig böjning för att bekvämt kunna användas både av den talande och den tilltalade.

Mannen använder en örontrumpet i en brittisk målning från 1700-talet

Under de närmaste århundradena hände egentligen ingenting med grundkonstruktionen utom att man förskönade med färger, ingraveringar och reliefarbeten.

På 1800-talet verkar alla örontrumpeter ha varit handgjorda. Det har inte gått att hitta några annonser om att de såldes.

År 1898 kom den första elektriska hörapparaten, Akouphone. Första modellen som såldes kallades "Akoulallion" och var gigantisk. Den krävde ett bord för att placeras och den kostade \$400.00 (långt över 100 000 kr i dag) år 1899

Vatten och avlopp

År 1885 tyckte man det var dags att försöka ordna rinnande vatten för staden. Framför allt var det brandsäkerheten man tänkte på.

Det beslöts 1893 efter många turer att vattenledningar skulle dras från Falkträsket i tre kilometer, under älven och till staden. Sex kilometer vattenledning grävdes ned för hand. Allt var klart hösten 1895.

Men innan man började gräva vattenledning så hade man börjat fundera på avloppsfrågan. Framför allt var det ett problem att staden var byggd på myrmark och att dränering därför måste göras.

Detta var en sanitär fråga lika mycket som vattendragningen och borde därför ordnas samtidigt. Så 1895 hade även 3 km avloppsrör grävts ner.

1899 För att manifesteras att man ordnat vatten och avlopp så skaffade man fontänen Johanna i Parken till Stadsträdgården (Skellefteå museum, färglagd)

Brunnsgården

1947 Brunnsgården från norr med uthuslängor innehållande bostäder.

Brunnsgården renoverades och flyttades 1962.

Ursprungligen bestod anläggningen av en brunnssalong (nedan), ett litet hus ovanpå brunnsskällan och ett badhus.

(Skellefteå museum, färglagd)

Ett ansvarsområde för provinsialläkarna var att ha uppsikt över av allmänheten utnyttjade mineralkällorna i distriktet.

Doktor Genberg var initiativtagare till att år 1825 bilda Skellefteå Brunns- och Badinrättning. Brunns- och badhuset anlades år 1826.

Anläggningen låg vid Klockarbäcken vid östra infarten till Bonnstan. Kyrkstugorna användes för inkvartering av brunnsgäster. Byggnaderna bestod av en lång och rymlig brunssalong uppförd av korsvirke, ett litet hus byggt ovanpå brunnskällan samt ett stort och rymligt badhus. Över Klockarbäcken byggdes en stenbro.

Om sommaren 1829 skrev Genberg att hela 194 personer hade utnyttjat brunnen. En del var långväga från Österbotten och Torneå lappmark.

Vid doktor Lindströms ankomst till orten 1842 var brunnen i det närmaste övergiven. Brunnen återställdes då och besökstalet steg till ungefär 100 brunnsgäster årligen.

Till brunnen hörde också en badhusinrättning som var byggd i sänkan där bäcken rann ut i älven. Det fanns också gyttjebad och dusch.

1931-10-01 Kaféet i Bullgroven på Nordanå som var badhus för hälsobrunnen Brunnsgården (NV/Skellefteå museum, färglagd)

Den grå badgyttjan ansågs verksam mot kronisk reumatism och ledgångsvärk. Den hämtades från backen ovanför bäcken.

Vattnet analyserades ofta. Enligt apotekaren Mattias Dyhr innehöll det ”en rik tillgång af kolsyrad jernoxidul, saltsyradt natron, saltsyrad kalk och saltsyradt kali”.

Brunnsavgiften var 1853 32 skilling för ståndspersoner och 16 skilling för allmogen. Det året ägdes brunns- och badinrättningen av handlande Didrik Gebhardt med 25 aktier av de 28 utgivna. Men sommaren 1853 besöktes brunnen endast av 70 personer.

Nedgången berodde delvis på husens förfall och att det blev modernt att resa söderut för att dricka brunn. Men största orsaken var nog minskad vattentillgång då innevånarna på Prästbordet några km uppströms börjat använda vattnet för att bevattna åkrarna. Dessutom blev vattnet med tiden allt grumligare.

Brunnsgården såldes 1857 till handlare S. Franzén och hade det året 30 besökare. 1865 köptes den av rådman D. R. Markstedt och nystartade 1866. Men det gick inte så bra. Sommaren 1867 besöktes ”Skellefteå källa” av 36 personer. 26 stycken betalade mellan 50 öre till 1 riksdaler, under det att 10 ”ingenting betalade”.

1871 hade brunnsbyggnaden fått ruttna ned, ”promenaderna äro förvandlade till potatisland och badhuset användes för det mesta till bageri. Brunnen besöktes endast af allmogen”.

Men sedan måste gården ha fått en renässans som nöjeslokal. Bl.a. hade man där teateraftnar.

Teater.

I dag. Onsdagen den 2 Juli uppföres i Brunnssalongen kl. half 8 e. m. **De båda direktörerna**, Lustspel i 4 akt; **Perukmakaren och Hårfrisören**, Lustspel i 4 akter. Vidare genom afficher. Detta är sista representation.
C. Beckman.

1879-07-02 Skellefteå Nya Tidning.

Brunnssocieteten bildade ”Direktionen för nytta och nöje”. Den hade tre fruar som styrelsen och bl.a. fotografen Evy Eckhéll som suppleant.

Badhus

Provinsialläkare Lindström skrev i sin rapport 1856.

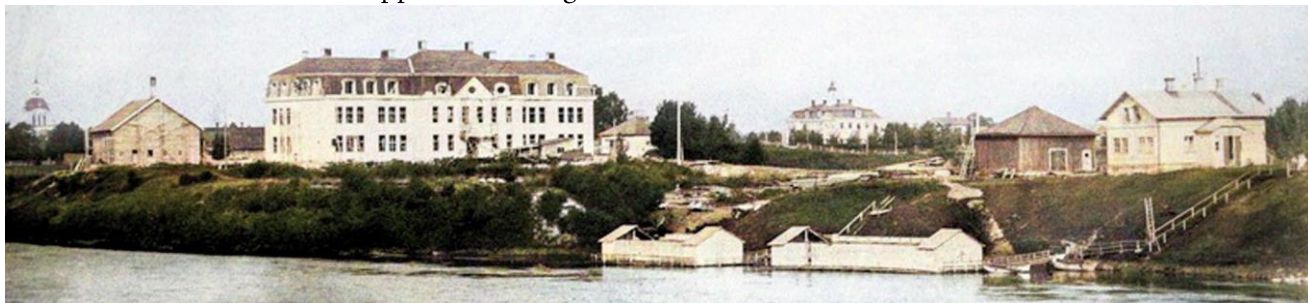
”Om allmogen kunde tillvänjas att lika väl på vestra som östra sidan om Bottniska hafvet begagna bad, skulle detta säkert vara till mycken nytta för hudsystemets noggrannare vård och kraftigt motverka den allmänna reumatiska disposition. Bad begagnas sällan annat än vid sjukdom. Finska bastubad aldrig”.

Det fanns på 1800-talet ett antal privata badhus efter älven. Men när något av dem placerades bara några fot uppströms stadens allmänna vattenhämtningsställe så beslöt hälsovårdsnämnden att flytta olämpligt placerade badhus.

Det beslöts 1877 att staden skulle bygga tre mindre badhus av samma typ som de privata. Men redan efter ett par år var ett par av de badhusen så förfallna att de inte kunde användas. År 1877 beslutades att bygga ett badhus för damerna.

År 1896 var det två badhus igång. Men platsen ovanför Boströmsbäckens utlopp i älven ansågs

högst olämplig då avloppsledningarna mynnade där. Så man flyttade till det blivande Nordanåområdet i enlighet med en ordningsföreskrift från 1869 ”Badning i öppet vatten och under bar himmel må endast äga rum vid den så kallade Tjärkörren”.

1916. Nya samskolan på Nordanå under uppförande. De gamla kallbadhusen nere i älven. I fonden Skellefteå tingshus. Till höger på bilden varmbadhuset (foto Carl Franke, källa Skellefteå museum)

Stig Sandström, stigsand49@gmail.com